

Akta wizytacyjne jako źródło do dziejów księgozbiorów historycznych. Na przykładzie akt dekanatu chełmskiego z XVIII i początku XIX wieku

Nieodłącznym elementem badań nad dziejami kultury książki jest możliwość pełne rozpoznanie księgozbiorów historycznych¹. Pozwala to nie tylko na poznanie wielu zjawisk związanych z gromadzeniem i udostępnianiem kultury piśmiennej, lecz także – do pewnego stopnia – preferencji czytelnicznych użytkowników książki, wywodzących się z różnych kręgów społecznych, wyznaniowych, intelektualnych, politycznych itp.² Podstawę tego rodzaju badań stanowią różnego typu źródła. Wśród nich niewątpliwie pierwszoplanową rolę odgrywają dokumenty archiwalne i sama książka, jako materialny wynik pracy skryptora czy typografa³.

Jednym z istotniejszych źródeł w badaniach nad dziejami dawnych księgozbiorów parafialnych są akta wizytacyjne. Były one rezultatem wizytacji przeprowadzanych przez biskupa lub upoważnione przez niego osoby (archidiaconów, dziekanów) w diecezji, której podlegały osoby (duchowieństwo i wierni) oraz instytucje i rzeczy (beneficjalne, duszpasterskie, oświatowo-społeczne), wśród nich także biblioteki⁴. Po zakończeniu tych oficjalnych odwiedzin połączonych z kontrolą sporządzano protokół i dekret reformacyjny, który zawierał zalecenia mające na celu poprawę zastanego stanu rzeczy⁵.

Praktyka przeprowadzania wizytacji instytucji kościelnych była znana w Polsce od czasów ugruntowania się chrześcijaństwa. Stosunkowo dobrze funkcjonująca w dobie średniowiecza, w pierwszej połowie XVI w. pod-

¹ Zob. K. Migoń, *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, „Nauka” 2005, nr 2, s. 49-57.

² Zob. K. Głombiowski, *Problemy historii czytelnictwa*, Wrocław 1966.

³ O źródłach i źródłoznawstwie bibliologicznym zob. K. Migoń, *Problematyka źródłoznawcza w bibliologii*, „Studia o Książce” 1985, t. 15, s. 3-18; A. Żbikowska-Migoń, *Wydawnictwa źródłowe do dziejów książki w Polsce. Stan i potrzeby*, „Studia o Książce” 1985, t. 15, s. 39-51.

⁴ S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny do wizytacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” [dalej ABMK] 1964, t. 8, s. 103-104.

⁵ S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, z. 5, nr 3 (19), s. 44.

upadła, by wraz z wprowadzeniem w życie reform trydenckich powrócić w zmienionej, dostosowanej do nowych warunków wyznaniowo-społecznych formie i z regularniejszą częstotliwością. Początkowo, podobnie jak synody diecezjalne, odbywano wizytacje co trzy lata, później oba wydarzenia miały miejsce w różnych, zazwyczaj wydłużonych okresach czasowych.

Wizytacje przebiegały zgodnie z ustalonym planem i zatwierdzoną przez biskupa ordynariusza instrukcją, zwłaszcza wówczas, gdy przeprowadzali je wyznaczeni przez niego wizytatorzy. Po zakończeniu czynności byli oni zobowiązani do doręczenia biskupowi pisemnego sprawozdania w ciągu najwyżej czterech miesięcy⁶.

Akta wizytacyjne to bardzo cenne źródło nie tylko do badań nad historią Kościoła, lecz także do eksploracji w zakresie historii kultury książki, zwłaszcza w odniesieniu do bibliotek parafialnych. W protokołach powizytacyjnych widnieją bowiem (choć nie zawsze) wykazy ksiązek należących zarówno do wizytowanej instytucji, jak i proboszcza. W połączeniu z zachowanymi tomami pozwalają na chociażby częściową rekonstrukcję tego rodzaju księgozbiorów. Dowodzą tego dotychczasowe badania, które dotyczą zarówno kolekcji funkcjonujących na obszarze różnych jednostek organizacyjnych Kościoła katolickiego (diecezji, archidiecezji, dekanatów), jak i pojedynczych parafii. Studia te obejmują też różne przedziały czasowe – od kilkunastu lat po kilka stuleci⁷. Jeśli spojrzeć na te analizy z bibliologicznego punktu widzenia, należy

⁶ Zob. S. Librowski, dz. cyt., s. 114.

⁷ Zob. m.in. H.E. Wyczawski, *Biblioteki parafialne diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku*, „Polonia Sacra” 1952-1953, z. 2-4, s. 114-142 (cz. I) i 1955, z. 1, s. 27-68, z. 2, s. 159-173 (cz. II); J. Szymański, *Archiwum i Biblioteka Parafialna w Wojniczu*, ABMK 1961, t. 2, z. 1-2, s. 167-176; W. Bazieliński, *Resztki „biblioteki parafialnej” w Starym Sączu*, „Roczniki Biblioteczne” [dalej RB] 1962, t. 2, z. 3-4, s. 147-169; K. Gursztyn, *Biblioteki parafialne w dekanacie kazimierskim w XVII-XVIII wieku*, „Sprawozdanie z Czynności Wydawniczej TN KUL” 1963-1964, nr 14, s. 211-213; J. Kracik, *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVII-XVIII wieku*, ABMK 1976, t. 32, s. 249-271; J. Mandziuk, *Erazmiana w Bibliotece Parafialnej w Nysie*, RB 1978, t. 22, z. 3-4, s. 407-422; K.M. Kowalski, *Księgozbiory parafialne archidiecezji pomorskiej w XVI-XVIII w. Studium z dziejów kultury intelektualnej Prus Królewskich*, Gdańsk 1993; J.M. Marszalska, *Zarys dziejów biblioteki parafialnej w Czychowie*, ABMK 1998, t. 69, s. 399-405; A. Biernacka, M. Dubiński, *Zarys dziejów bibliotek parafialnych w Polsce*, ABMK 2000, t. 73, s. 9-21; R. Skrzyniarz, *Księgozbiór parafialny w Bielinach według wizytacji z 1738 roku*, ABMK 2000, t. 74, s. 415-418; K. Haptaś, *Literatura o treści świeckiej w bibliotekach parafialnych archidiecezji sudeckiego (koniec XVI wieku)*, ABMK 2004, t. 82, s. 79-84; J. Kupiszewska, *Biblioteki parafialne dekanatu Nowa Góra w świetle wizytacji biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1783 roku*, „Collectanea Historica” 2004, z. 1, s. 57-98; T. Moskal, *Biblioteki parafialne w archidiecezji sandomierskiej w XVIII w.*, Sandomierz 2005; H. Mazur, *Biblioteki parafialne w dekanacie Książ Wielki w drugiej połowie XVIII wieku*, ABMK 2007, t. 88, s. 109-131; J. Szady, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w 2 połowie XVIII wieku*, Lublin 2008; B. Dygdała, *Biblioteki parafialne w diecezji chełmińskiej w XVII i XVIII wieku*, „Czaszy Nowozytne” 2009, t. 22, s. 145-161; R. Rulka, *Biblioteka kościoła parafialnego w Szadku w drugiej połowie XVIII w.*, „Biuletyn Szadkowski” 2011, nr 11, s. 61-73; P. Jamioł, *Biblioteki parafialne dekanatów krakowskich: Lelów i Wolbrom w XVIII wieku*, ABMK 2012, t. 98, s. 121-148.

jednak stwierdzić, że nie zawsze został w nich w pełni wykorzystany potencjał materiałów źródłowych, zwłaszcza gdy idzie o identyfikację książek wyszczególnionych we wzmiankowanych zestawieniach, co często – z uwagi na lakoniczność zapisów – jest bardzo trudne lub niekiedy nawet niemożliwe. Niemniej jednak tego rodzaju dociekania pozwalają na bliższe i pełniejsze określenie zawartości treściowej bibliotek parafialnych, poznanie obiegu książki w społeczeństwie, w środowisku lokalnym, często w oddaleniu od centrów jej produkcji i dystrybucji, określenia stopnia zaspokojenia przez polskie oficyny wydawnicze zapotrzebowania na poszukiwane tytuły itp. Do otrzymania pełnego obrazu tego segmentu kultury książki w dawnej Polsce konieczne jest dalsze prowadzenie podobnych analiz na poziomie różnych jednostek administracyjnych Kościoła, tym bardziej że tego rodzaju zasób źródłowy jest stosunkowo dobrze zachowany. Dotyczy to również dekanatu chełmskiego, który z uwagi na swoje położenie i funkcjonowanie na ziemiach zamieszkałych przez licznych wyznawców prawosławia i unitów stanowi interesujące pole badawcze.

Potrzebę utworzenia diecezji chełmskiej zauważono po przyłączeniu do Korony przez Kazimierza Wielkiego Rusi Halickiej i ziemi chełmskiej. Jednak starania króla o erygowanie jednostki administracyjnej nie zakończyły się sukcesem. Stało się to dopiero 13 lutego 1375 r., kiedy papież Grzegorz XI bullą *Debitum pastoralis officii* powołał do życia nową diecezję⁸. Na uposażenie nowo powołane biskupstwo czekało aż do 16 sierpnia 1417 r. Taką datę nosi przywilej wystawiony w Korczynie przez Władysława Jagiełłę, nadający diecezji stosowne beneficja.

Przez cały okres swojego istnienia należała ona do metropolii lwowskiej. Obejmowała należącą wówczas do województwa ruskiego ziemię chełmską, całe województwo bełskie, parafię Kamień Koszyrski z województwa wołyńskiego, Biłgoraj oraz Puszcę Solską z województwa lubelskiego⁹. Stolicą biskupstwa był początkowo Chełm, który od ok. 1235 r. pełnił tę samą funkcję wobec diecezji prawosławnej. Po pożarze miasta w 1473 r. powzięto zamiar przeniesienia jej do Hrubieszowa. Ostatecznie Kazimierz Jagiellończyk na wniosek bp. Macieja ze Starej Łomży 24 czerwca 1490 r. przeniósł stolicę biskupią do Krasnegostawu i tam pozostała ona aż do kasaty diecezji w roku 1805.

Sieć parafialna biskupstwa chełmskiego zaczęła kształtować się już w XIV stuleciu. W latach 1375-1400 odnotowano dziesięć parafii, kolejne

⁸ Zob. B. Kumor, *Chełmska diecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka* [dalej EK], t. 3: *Cenzor – Dobszewicz*, pod red. R. Łukaszczyka, L. Bieńkowskiego, F. Gryglewicza, Lublin 1985, szp. 127. Zob. też H.E. Wyczawski, *Diecezja przemyska. W 600 rocznicę bulli Grzegorza XI Debitum pastoralis officii z 13 II 1375 r.*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1974, nr 2, s. 161-163.

⁹ Zob. S. Litak, *Kościół łaciński w Polsce około 1772 roku. Mapa – komentarz – indeks*, Lublin 1992, s. 32; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939). Diecezja chełmska*, ABMK 1969, t. 19, s. 336-340.

32 założono w pierwszej połowie następnego wieku¹⁰. Do 1604 r. parafie nie były podzielone na dekanaty. Obradujący w tym czasie synod diecezjalny bp. Jerzego Zamoyskiego zmienił dotychczasowy stan rzeczy. Diecezja podzielona została na dziesięć dekanatów: bełski, chełmski, grabowiecki, hrubieszowski, krasnostawski, lubomelski, magierowski (od 1624 r. potylicki), sokalski, turobiński i zamojski. Tego rodzaju zgromadzenie z 1717 r. za biskupa Krzysztofa Jana Szembeka ustaliło natomiast wykaz dekanatów i parafii, który obowiązywał do 1772 r. W wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej biskupstwo chełmskie uszczuplone zostało do dwóch dekanatów (chełmskiego i krasnostawskiego). Zmiana nastąpiła w 1790 r., kiedy do jednostki przyłączono archidiaconat lubelski, pozostający dotychczas w strukturze diecezji krakowskiej. Kościół chełmski znowu legitymował się dziesięcioma dekanatami (do dwóch dotychczasowych doszły: chodelski, kurowski, lubelski, łukowski, parczewski, stężycki, urzędowski i zaklikowski; dwa ostatnie zostały przydzielone z archidiaconatu zawichojskiego)¹¹.

Dekanat chełmski utworzono na mocy decyzji podjętej na wspomnianym wyżej synodzie diecezjalnym, który obradował w Krasnymstawie w lipcu 1604 r. pod przewodnictwem bp. J. Zamoyskiego. Początkowo jednostka organizacyjna liczyła 11 parafii, pod koniec XVIII stulecia dołączyła do nich jeszcze jedna. Były to: Chełm (kościół pod wezwaniem Rozesłania Świętych Apostołów), Czuczycze, Dorohusk (parafia erygowana w 1768 r.), Kumów, Olchowiec, Orchówek, Pawłów, Sawin, Sosnowica, Świerże, Uhrusk i Wereszczyn. Dziekan, zarządzający dekanatem, rzadko rezydował w Chełmie, bowiem główną jego siedzibą były parafie Sawin lub Kumów¹².

Diecezja chełmska należała do mniejszych terytorialnie i uboższych materialnie w Polsce. Wielu ordynariuszy (było ich w sumie 45) nie obejmowało powierzonego im biskupstwa i swoją godność traktowało tytułarnie. Byli jednak i tacy, którzy zasłużyli się dla jego dziejów. Do ich grona niewątpliwie należał bp Maciej ze Starej Łomży, który wyjednał dla miast leżących na podlegającym mu terytorium wiele przywilejów. Biskup J. Zamoyski na stałe przeprowadził rozgraniczenie parafii i ustanowił dziesięć dekanatów, zaś K.J. Szembek dzięki skrupulatnie przeprowadzonej wizytacji sporządził listę praw i przywilejów katedry i parafii, która stała się swoistą księgą uposażeń diecezji. Ostatnim ordynariuszem był Wojciech Leszczyc Skarszewski. Za

¹⁰ *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 1: *Do roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1974, s. 273.

¹¹ Zob. A. Pawłowska, *Diecezja chełmska rzymskokatolicka 1359-1807*, „Rocznik Chełmski” 1997, R. 3, s. 72.

¹² Zob. S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku: struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 361-362. Zob. też J. Kumor-Mielnik, *Organizacja terytorialna diecezji chełmskiej i lubelskiej do 1805 r.*, ABMK 2010, t. 94, s. 63-77; też, *Struktura terytorialna diecezji lubelskiej w latach 1805-1808*, ABMK 2011, t. 95, s. 109-122.

jego rządów, w oparciu o przygotowane przez niego przepisy, przeprowadzono ostatnią wizytację.

Spośród dziesięciu gospodarzy diecezji chełmskiej w XVIII w. czterech (bp Jan Feliks Szaniawski, bp K.J. Szembek, bp Józef Eustachy Szembek i bp W. Skarszewski) wykazało się widoczną aktywnością w przeprowadzaniu wizytacji generalnych. W latach 1728-1729 tego rodzaju postępowanie miało miejsce na zlecenie bp. J.F. Szaniawskiego¹³. Kolejne, którego następstwem była „księga uposażeń diecezji”, odbyło się, gdy godność biskupa chełmskiego piastował K.J. Szembek (1713-1719)¹⁴. Trzykrotnie (w 1740, 1743 i 1749 r.) wizytację zarządził bp J.E. Szembek¹⁵, zaś W. Skarszewski czynił to pięciokrotnie (w 1799, 1804, 1805, 1809 i 1810 r.)¹⁶.

Wizytacje odbywały się według wcześniej ustalonego planu, który zawierał przepisy liturgiczne i prawne. Ustalenia dotyczące wizytacji podlegały ustawicznym zmianom. Głównymi elementami tego rodzaju dyrektyw były: zapowiedź wizytacji, wydanie instrukcji wizytacyjnej i nominacja wizytatora. Spośród tych trzech składowych na szczególną uwagę zasługują instrukcje, czyli kwestionariusze wizytacyjne. Stanowiły one swoiste podręczniki wizytacyjne, które miały na celu usunięcie dowolności działań wizytatorów, które prowadziły niejednokrotnie do błędów i opuszczeń. Wytyczne odnosiły się do przynależności terytorialnej i administracyjnej parafii, kościoła parafialnego, filii, klasztorów i innych świątyń, instytucji i grup przykościelnych, kleru i służby kościelnej, duszpasterstwa i odpustów, parafian, uposażenia kościoła parafialnego oraz innych świątyń i instytucji kościelnych funkcjonujących na terenie parafii. Tego rodzaju instrukcje na potrzeby wizytacji w diecezji chełmskiej wystawili m.in. bp J.F. Szaniawski w 1728 r. i W. Skarszewski w 1792 r.¹⁷

Finałnym efektem działań wizytatora był sporządzony przez niego lub sekretarza protokół. Nieodłączną jego część stanowił wykaz wyposażenia kościoła parafialnego. Obok rejestru naczyń i szat liturgicznych oraz innych niezbędnych dla sprawowania różnych form życia liturgicznego i duszpaster-

¹³ Zob. J. Kumor-Mielnik, *Szaniawski Jan Feliks*, [w:] EK, t. 18: *Serbowie – Szczepeński*, red. E. Gigilewicz [i in.], Lublin 2013, szp. 1412-1413.

¹⁴ Zob. B. Kumor, *Chełmska diecezja...*, szp. 128. B. Szady, *Wizytacje diecezji chełmskiej – XVIII wiek*, ABMK 2004, t. 82, s. 269-288; tenże, *Wizytacje diecezji chełmskiej – wizytacja biskupa Krzysztofa Jana Szembeka (1714-1718)*, ABMK 2007, t. 87, s. 245-274.

¹⁵ Zob. J. Kumor-Mielnik, *Szembek Józef Eustachy*, [w:] EK, t. 19: *Szczepkowski – Użhorodka unia*, Lublin 2013, szp. 39.

¹⁶ B. Kumor, *Chełmska diecezja...*, szp. 128. W. Skarszewski sam też przeprowadzał wizytacje – zob. J. Szachałaj, *Historia parafii pw. św. Jana Chrzyciela w Uhrusku (w świetle Wizytacji generalnej z 1799 roku)*, [w:] *Gmina Wola Uhruska na tle Euroregionu Bug. Język i kultura*, pod. red. F. Czyżewskiego, Uhrusk 2003, s. 53-59.

¹⁷ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie [dalej AAL], Acta visitationum et decretorum per R.D. Ioannem Felicem Szaniawski ... tempore visitationis generalis ... 1728-1729 peractorum et latorum, A nr 154, k. 2r-4v; S. Litak, *Akta wizytacyjne...*, s. 45-56.

stwa przedmiotów w spisie znajdował się zazwyczaj wykaz ksiąg będących na stanie jednostki. W dokumentacji wizytacyjnej dekanatu chełmskiego z XVIII i początku XIX w. tego rodzaju informacje znajdujemy w odniesieniu do diecezji parafii: Czulczyce, Kumów, Olchowiec, Orchówek, Sawin, Sosnowica, Świerże, Uhrusk i Wereszczyn¹⁸. Brakuje ich w przypadku Chełma (kościół parafialny pod wezwaniem Rozesłania Świętych Apostołów) oraz Dorohuska. Trudno jednak sobie wyobrazić funkcjonowanie świątyni bez – niezbędnych do sprawowania liturgii w jej różnych formach – ksiąg kościelnych – *libros pro officio ecclesiastico*. Ksiąg służących do nauczania ludu – *libros pro docendo populo* – być może duchownym chełmskim używali pijarzy, których pobliskie kolegium mogło poszczycić się zasobną biblioteką klasztorną¹⁹. Natomiast dorohuska parafia erygowana była dopiero w 1768 r. Nie mogły jej wobec tego uwzględniać protokoły wcześniejszych wizytacji, a i te z czasów bp. W. Skarszewskiego także o niej nie wspominają.

Wykazy ksiązek sporządzone zostały według powszechnie wówczas stosowanych reguł. Oddzielnie odnotowywano księgi kościelne. W trzech parafiach (Orchówek, Sosnowica i Uhrusk) dołączono do nich księgi metrykalne chrztów, zawieranych związków małżeńskich i zgonów, do prowadzenia których to wykazów zobowiązane były parafie²⁰. Pozostałe książki spisano w trojaki sposób: według formatów, od *in folio* po *in duodecimo* (Kumów, Sawin, Sosnowica),²¹ według działów rzeczowych (Uhrusk i Orchówek)²² oraz bez wyraźnego kryterium. W niektórych przypadkach w obrębie wyznaczonych działów trudno bowiem dopatrzyć się porządku, według którego dokonano spisu. Można sądzić, że opierano się na kolejności ustawienia tomów na półkach. Opisy druków tworzono w różny sposób i są one dalekie od precyzji. Podawano tytuł dzieła z imieniem i nazwiskiem autora (w wielu przypadkach – przekręcone), sam tytuł (czasem z określeniem: stanu zachowania tomu – zniszczony, bez początku i końca; wieku – stary, nowy; formatu – duży, mały; rodzaju oprawy – ze srebrnymi okuciami), samo nazwisko lub imię autora z fragmentem tytułu, sam fragment tytułu, niekiedy język, w jakim napisane zostało dzieło. Czasem umieszczano informację o adresie wydawniczym.

¹⁸ AAL, Actus visitationis generalis nonnullarum ecclesiarum parochialium in decanatus Chelmensi sitarum a R.D. Adalberto Leszczyc Skarszewski episcopo Lublinensi peracta annis 1798, 1804, 1805, 1809 et 1810, A nr 135; Decreta reformationum a R.D. Iosepho Eustachio Szembek ... et aliis episcopis Chelmensibus ex annis 1694-1751 lata, nec non visitationes ... ecclesiarum parochialium... in dioecesi Chelmensi consistentium, A nr 157, 158.

¹⁹ Zob. L. Zalewski, *Biblioteka seminarium duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej*, Warszawa 1926, s. 200-210.

²⁰ AAL, A nr 154, k. 3v-4v, 20r, 84v. O praktyce w tym zakresie zob. m.in. B. Kumor, *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1966, t. 14, z. 1, s. 65-75; C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 91-92.

²¹ AAL, A nr 154, k. 58r-69v, 80r, 85r-v.

²² Tamże, k. 4r-v, 20v.

Ubogie w dane bibliograficzne są wykazy ksiąg kościelnych. Ograniczają się do podania ich nazwy oraz uwag dotyczących wieku, stanu zachowania lub formatu. Wiadomości związane z procesem reformy i ujednoczenia ksiąg liturgicznych w Kościele katolickim pozwalają podjąć próbę określenia, z jakiego okresu woluminy mogą pochodzić²³. Określenie „stary” mszał czy brewiarz może sugerować, że mamy do czynienia z księgami doby przedtrydenckiej, pochodzącymi sprzed lat 1568-1570, kiedy zostały opublikowane ich rzymskie wersje. Podobnie rzecz przedstawia się w przypadku agendy. Określenia „stara”, „mała” sugerują, że zapewne chodzi o edycje tej księgi sprzed 1631 r. Od tego momentu bowiem, na mocy uchwały synodu piotrkowskiego, zaprzestano używać nazwy „agenda”, a w jej miejsce wprowadzono „rytuał”. Pod takim tytułem księga ta widnieje w rejestrach parafii Czulczyce, Orchówek, Uhrusk i Wereszczyn²⁴.

Wizytatorzy w swojej dokumentacji odnotowali w sumie 305 woluminów przechowywanych w kościołach parafialnych. Tylko w jednym przypadku – w Uhrusku – zaznaczono, że w „plebańskiej rezydencji” znajdują się trzy książki²⁵. Na podstawie analizy badanych źródeł udało się zidentyfikować 222 pozycje, 83 – pozostały swoistymi anonimami typograficznymi. Wśród zidentyfikowanych 20 pochodzi z XVI w., 70 – z XVII i 132 – z XVIII stulecia. W większości są to wytwory polskich oficyn typograficznych (181), reszta (41) wyszła spod pras zagranicznych. Geografia wydawnicza obejmuje terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Najliczniej reprezentowane są oficyny krakowskie (29), wileńskie (23), poznańskie (21) i warszawskie (18). Nieco mniej książek w adresie wydawniczym posiada Lwów (13), Kalisz (11), Sandomierz (dziesięć), Braniewo (dziewięć) i Połock (siedem). Od jednej do pięciu pozycji wydrukowano w Lublinie, Sandomierzu, Gdańsku, Supraślu, Częstochowie, Przemyślu, Łowiczu, Oliwie i Piotrkowie. Wśród okazów typografii europejskiej napotykamy na dzieła opublikowane przez drukarnie włoskie (16), niemieckie (14), francuskie (siedem) i niderlandzkie (cztery). Pozostałych sześć tomów wyszło spod pras oficyn funkcjonujących w innych krajach.

Księgozbiory parafialne dekanatu chełmskiego były zróżnicowane, zarówno pod względem liczebności, jak i zawartości treściowej. W czterech parafiach (Olchowiec, Pawłów, Sawin i Świerże) odnotowano tylko księgi kościelne – *pro officio ecclesiastico*. Wśród pięciu woluminów będących na stanie kościoła parafialnego w Olchowcu znajdowały się trzy mszały, w tym — jak określono — jeden nowy, jeden stary i jeden uszkodzony (bez początku i końca), stara agenda i stary, mały ewangeliarz²⁶. W Pawłowie za-

²³ O reformie, ujednoczeniu liturgii i wykorzystaniu w tym procesie sztuki drukarskiej zob. M. Juda, *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992, s. 31-51.

²⁴ AAL, A nr 154, k. 3v, 20r, 51r, 86v.

²⁵ AAL, A nr 158, s. 1089.

²⁶ Tamże, s. 1465.

rejestrowano trzy mszały (dwa dawne), mszał żałobny, dwie agendy (jedna stara), brewiarz, psalterz i ewangelie w przekładzie na język polski²⁷. Podobną liczbą ksiąg legitymowała się parafia Świerże. Na jej stanie były dwa mszały, dwa brewiarze, dwie agendy (jedna stara) i ewangeliarz²⁸. Najgorzej pod tym względem przedstawiała się sytuacja w Sawinie, gdzie odnotowano tylko jeden mszał, jedną agendę i jeden ewangeliarz²⁹.

Skromny zasób ksiązek posiadała parafia w Czulzycach. Z dokumentacji wizytacyjnej z 1726 r. wynika, że w tym czasie dysponowała tylko czterema księgami kościelnymi: dwoma mszałami (jednym nowym), nowym rytuałem i ewangeliarzem³⁰. Do początku XIX w. wzbogaciła się tylko o siedem pozycji. Wśród nich znaleźć można dzieła z zakresu prawa kanonicznego, teologii moralnej, pozytywno-kontrowersyjnej oraz kaznodziejstwa³¹.

Niewiele większym księgozbiorem legitymował się Wereszczyn. W posiadaniu miejscowego kościoła było osiem ksiąg liturgicznych, a wśród nich: dwa mszały (jeden żałobny), brewiarz, agenda, rytuał, graduał, psalterz i ewangeliarz oraz sześć dzieł podejmujących zagadnienia teologii moralnej i sztuki głoszania kazań³². Nieco bogatszy zbiór ksiązek zgromadzono w Sosnowicy. Jego liczebność w kolejnych latach XVIII stulecia ulegała zmianie. W 1726 r. zarejestrowano siedem ksiąg *pro officio ecclesistico* – dwa mszały (stary i nowy), dwa mszały żałobne (stary i nowy), dwie stare agendy i ewangeliarz oraz 41 dzieł *pro docendo populo*. W aktach wizytacji przeprowadzonej na polecenie bp. W. Skarszewskiego jest o pięć tomów więcej, co pokazuje, że wzbogacanie księgozbioru w ciągu kilkudziesięciu lat dzielących wizytację było nadzwyczaj skromne. Do dyspozycji korzystających były dzieła ascetyczne i kaznodziejskie. Nie zabrakło żywotów świętych, katechizmu, tekstów okolicznościowych, a nawet dotyczących kursów polskiej i litewskiej monety³³.

Bogatszą w zasoby książkowe była parafia w Uhrusku. W oparciu o dokumentację powizytacyjną z lat 1728 i 1729 doliczyć się można 65 pozycji:

²⁷ Tamże, s. 1633.

²⁸ Tamże, s. 401.

²⁹ Tamże, s. 225.

³⁰ AAL, A nr 154, k. 86v.

³¹ Były to m.in.: V. Pichler, *Candidatus Abbreviatus Iurisprudentiae Sacrae. Hoc Est Juris Canonici...*, Varsaviae 1761; P.G. Antoine, *Theologia Moralis...*, Ingolstadt 1733; V. Pichler, *Theologia polemica...*, Augsburg 1747; G. Girard, *Nauki, Czyli Kazania Na Parafie...*, Warszawa 1785.

³² AAL, A nr 154, k. 51r-v. Wśród woluminów znajdowały się m.in. następujące pozycje: G.J. Piotrowski, *Kazania Przeciwno Zdaniom y Zgorszeniom...*, Warszawa 1772; J. Krosnowski, *Pochodnia Słowa Bozego...*, Lublin 1689; K. Balsam, *Kazania Przygodne...*, Poznań 1764 oraz dzieło Paula Gabriela Antoine wzmiankowane w przyp. 31.

³³ Były to m.in.: Tomasz à Kempis, ... *De imitatione Christi...*, Leopoli 1748; P. Skarga, *Kazania na Niedziele i Święta...*, Kraków 1609; tenże, *Zywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu...*, Wilno 1780; R.F. Bellarmin, *Katechizm Rzymski...*, Wilno 1752; I. Orłowski, *Chwała Koronna ... Maryi ... w ... Obrazie Sokalskim...*, Lwów 1726; *Taryfy rozmaite względem monety polskiej i litewskiej...*, Lublin 1746.

siedem liturgicznych ksiąg kościelnych i 58 przechowywanych w bibliotece parafialnej. W pierwszej grupie widnieją trzy mszały (jeden żałobny), brewiarz, dwie agendy (duża i mała), rytuał i ewangeliarz. W drugiej zaś odnotowano 17 książek kaznodziejskich, sześć dogmatycznych, 20 ascetycznych i 15 o tematyce świeckiej³⁴. Kolejnych kilkadziesiąt lat nie przyniosło widocznego wzbogacenia księgozbioru, który na początku następnego stulecia liczył 70 woluminów³⁵. Kaznodziejstwo reprezentowane jest m.in. przez dzieła polskich i obcych autorów. Rzecz przedstawia się podobnie, gdy idzie o piśmiennictwo z zakresu teologii moralnej i ascetycznej. Z literatury świeckiej widnieją utwory autorów antycznych³⁶.

Niewiele mniejszym zasobem piśmiennictwa może poszczycić się Orchówek. Wizytujący parafię w 1728 r. odnotował pięć książek *pro officio ecclesiastico* i 67 *pro docendo populo*³⁷. Do dyspozycji kapłana były dwa mszały (jeden żałobny), brewiarz, rytuał i ewangeliarz, zaś w parafialnej *librarii* znajdowało się 15 dzieł „kaznodziejskich”, 11 „teologicznych”, 24 „duchowne”, pięć „świeckich” i trzy „w języku włoskim”³⁸. Podobnie jak w poprzednich parafiach, tak i w Orchówku kolejne dekady nie przyniosły znaczącego wzrostu zbiorów. Był on niemal niezauważalny, przybyły bowiem tylko trzy dzieła. Szczególną cechą tego księgozbioru jest to, że obok tradycyjnie występujących w tego rodzaju kolekcjach dzieł homiletycznych i teologicznych widnieją w nim prace z zakresu matematyki, medycyny, leksykografii, a nawet topografii antycznego Rzymu³⁹.

Najliczniejszy księgozbiór znajdował się w posiadaniu kościoła parafialnego w Kumowie. Pod koniec lat dwudziestych XVIII w. dysponowano tam dziewięcioma księgami kościelnymi: trzema mszałami (jednym w oprawie ze srebrnymi okuciami), dwoma mszałami żałobnymi, dwiema agendami (dużą i małą), brewiarzem i ewangeliarzem. Biblioteka parafialna składała się zaś z 50 książek będących do dyspozycji miejscowego proboszcza⁴⁰. Dokumentacja powizytacyjna z czasów bp. W. Skarszewskiego pokazuje, że

³⁴ AAL, A nr 154, k. 3v-4v.

³⁵ AAL, A nr 135, s. 1082-1089.

³⁶ W skład księgozbioru wchodziły m.in.: K. Balsam, *Kazania na Niedziele...*, Poznań 1761; H.A. Pociąg, *Kazania i Homilie...*, [Supraśl] 1714; D. de Baeza, *Commentariorvm allegoricorum...*, t. 3-4, Lugduni 1644; F. Coster, *De universa historia Dominicae passionis meditationis quinquaginta*, Antverpiae 1600; N. Ruggieri, *Medytacje dla oczyszczenia y poprawienia życia Kapłańskiego...*, Lublin 1759; P. Segneri, *Manna Duszy Albo Cwiczenia się Duchowne...*, Sandomierz 1731; M.T. Cicero, *Epistolarum selectarum...*, Calissii 1745; Arystoteles, *De arte rhetorica...*, Cracoviae 1577.

³⁷ AAL, A nr 154, k. 20r-v.

³⁸ Nazwy działów przejęte ze źródła.

³⁹ Zob. J. Brożek, *Arithmetica integrorum...*, Cracoviae 1620; G. da Vigo, *La prattica universale in chirugia...*, Venetia 1639; G. Knapski, *Słownik polsko-lacinski...*, Kalisz 1769; B. Marliani, *Le antichità di Roma*, Roma 1622.

⁴⁰ AAL, A nr 154, k. 69v-70r.

miejszowy kościół wzbogacił się o dwie księgi kościelne (rytuał i pontyfikał) oraz o 16 dzieł, głównie o tematyce kaznodziejskiej i teologicznej. W sumie zatem na stanie parafii na przełomie XVIII i XIX stulecia znajdowało się 77 woluminów. Struktura treściowa biblioteki nie odbiegała od tego rodzaju kolekcji. W porównaniu jednak z innymi zbiorami z dekanatu chełmskiego mogła ona poszczycić się dwiema solennymi edycjami *Biblii*, zagranicznymi wydaniem dzieł homiletycznych, poświęconych teologii moralnej oraz historii kościelnej. W *librarii* nie zabrakło również dzieła literackiego i pracy z zakresu botaniki⁴¹.

Stan bibliotek parafialnych dekanatu chełmskiego dawał odzwierciedlenie zasobności diecezji chełmskiej, w porównaniu z innymi – raczej słabo uposażonej. Książki, zwłaszcza wykorzystywane w służbie Bożej, były drogie i wiele mniejszych parafii nie mogło pozwolić sobie na ciągłe odnawianie swoich zasobów, stąd też w użyciu pozostawały nawet te, które powinny być wycofane. Dzieła *pro docendo populo* w większości kolekcji pochodziły zapewne z darów. Najprawdopodobniej zakup książek leżał w zasięgu możliwości tych parafii, które były siedzibą dziekanów (Orchówek i Kumów), one zresztą legitymują się najbogatszymi zbiorami. W Kumowie mieściła się ponadto letnia rezydencja biskupów chełmskich, we władaniu tej parafii znajdowały się duże połacie ziemi i karczma. Wzbogacaniu księgozbiorów nie służyła również trudna sytuacja Kościoła chełmskiego po pierwszym i kolejnych rozbiorach Rzeczypospolitej.

Mimo iż Kościół polski na licznych synodach prowincjonalnych i diecezjalnych podejmował decyzje nakazujące zaopatrywanie parafialnych *librarii* w dzieła mające służyć duchowieństwu w podniesieniu jakości pracy duszpasterskiej, to – jak wynika z zachowanych źródeł – z realizacją tych zaleceń były problemy. W wizytacyjnych rejestrach księgozbiorów w wielu dekanatach wielu diecezji brakuje zalecanych prac⁴². Tak jest również w przypadku parafii dekanatu chełmskiego.

Akta wizytacyjne stanowią źródło umożliwiające zdobycie wielu danych, także istotnych w badaniach historyczno-bibliologicznych. Pozwalają bowiem na poznanie różnych aspektów kultury książki w środowiskach lokalnych, oddalonych niejednokrotnie od centrów życia naukowego i kulturalnego. Warto poddawać ten typ źródeł krytycznej analizie i w oparciu o nie wzbogacać wiedzę o społecznej funkcji książki w minionych wiekach.

⁴¹ *Biblia Sacra...*, Coloniae Agrippinae 1609; *Biblia Sacra...*, Antverpiae 1628; C. van Horn, *Cornucopiae concionum sacrarum...*, Coloniae Agrippinae 1688; J. Reuter, *Theologia moralis...*, Coloniae Agrippinae 1756; C. Baroniusz, *Rocznedzieje [!] kościelne...*, Kraków 1603; L. Górnicki, *Dworzanin polski...*, Kraków 1639; K. Kluk, *Dykcyonarz roślinny...*, Warszawa 1788.

⁴² Zob. J. Kracik, dz. cyt., s. 252, 256; H. Mazur, dz. cyt., s. 127; P. Jamioł, dz. cyt., s. 130-133.

Streszczenie

Rozpoznanie dawnych księgozbiorów to jeden z istotniejszych obszarów badań historycznobilbliologicznych. Znaczącą część tego rodzaju kolekcji stanowią biblioteki parafialne. Do podstawowych źródeł w badaniach nad nimi należą akta wizytacyjne, rejestrujące książki będące na stanie parafii. Tego rodzaju dokumentacja wizytacji generalnych z XVIII i początku XIX w. w diecezji chełmskiej, dekanacie chełmskim, pokazuje księgozbiory parafialne w Czulczycach, Kumowie, Olchowcu, Orchówku, Pawłowie, Sawinie, Sosnowicy, Świerżem, Uhrusku i Wereszczynie. Biblioteki te są zróżnicowane zarówno pod względem liczebności, jak i zawartości treściowej. W każdej z nich są obecne książki *pro officio ecclesiastico*, natomiast teksty *pro docendo populo* występują w parafiach większych i lepiej uposażonych. Pochodzą one zazwyczaj z darów, stąd też znajdują się wśród nich dzieła niekoniecznie przydatne do pracy duszpasterskiej proboszczów. Są wytworami polskich i zagranicznych warsztatów drukarskich i pochodzą z XVI, XVII i XVIII w.

Słowa kluczowe: bibliologia – bibliologia historyczna – księgozbiory historyczne – biblioteki parafialne – źródła, akta wizytacyjne – dekanat chełmski.

Summary

Visitation records as a source to history of historical book collections. Example of the records of Chełm deanery of the 18th and early 19th centuries

The identification of old book collections is one of more important areas of historical-bibliological research. A significant portion of such collections are parish libraries (book collections). One of the principal sources in their investigation is visitation records listing the books possessed by a parish. Such documents of general visitations of the 18th and early 19th centuries in the Chełm diocese's Chełm deanery show the parish book collections in Czulczyce, Kumów, Olchowiec, Orchówek, Pawłów, Sawin, Sosnowica, Świerże, Uhrusk, and Wereszczyn. They are diversified both in terms of the number and content of books. In each of them there are books *pro officio ecclesiastico*, while the texts *pro docendo populo* are found in larger and better endowed parishes. The books were usually donated therefore the col-

lections contain works not necessarily useful in the pastoral work of parish priests. They are the products of Polish and foreign print shops and date from the 16th, 17th and 18th centuries.

Key words: Bibliology – historical bibliology – historical book collections – parish libraries – sources – visitation records – Chelm deanery.